

درب شتربان که اکنون دَوچی نامند. پس درب اسلامبول که مغرب قلعه و حجاز اسلامبول باشد.

دیگر درب سرد که اکنون گجیل گویند. پس باب مهادهمین پس درب نوبر، هردو بنام کوی. به هر دروازه دو مناره کاش مرتفع بود و همه اطراف دروازه کاشی کبود و برج آن را نیز کتابه‌ای کاشی بود»^(۳).

«چون سور قلعه به اتمام رسید بیگلربیگی به رحمت ایزدی پیوست فرزندش خداداد خندق این قلعه را حفر نمود. این بود تا نوبت دارایی آذربایجان با نایب السلطنه عباس میرزا رسید.

این پادشاهزاده بر حصانت آن بیفزود. نخست خاکریز و مردرو بساخت. آنگاه فرمان داد که به گرد سور، یک تیر پرتاب گشاده یابد. و هر چه آبادانی بود بیشتر به زر بخریدند و باز زمین یکسان کردند»^(۴).

«این قلعه با حارس و کوتوال و نگاهبان دروازه‌ها تالشکر روسیه به تبریز مستولی شد [باقی بود]، پس از آن حضرت نایب السلطنه را دیگر در آبادانی آن نظری نماند. اندک خرابی بدان راه یافت تا به شهریاری پادشاه ماضی یکباره از حراست آن دست برداشتند و قلعه بانان را اجرت بیریدند...»^(۵)

در بازسازی قلعه جدید تبریز بعد از زلزله سال ۱۱۹۳ هـ. ق. محدوده شهر عظیم تبریز که بنا به قول سیاحان دوره صفویه بین دویست تا پانصد هزار نفر جمعیت داشته است به محدوده‌ای در حدود ۱۶۵ هکتار^(۶) تقلیل می‌یابد که در آن بنا به گزارش باقیمانده از دوره قاجاریه (آقا محمد خان قاجار) و بعد از زلزله تنها ۴۰۲ نفر از بومیان در آن باقیمانده و زندگی می‌کرده‌اند.^(۷)

این نقشه در سال ۱۳۷۰ از طریق آقای پروفیسور جعفر قیاسی معاونت انستیتو معماری و هنرهای زیبا آکادمی علوم آذربایجان در شهر تبریز به اینجانب مرحمت فرمودند که از این پس نقشه قیاسی خوانده می‌شود.

نقشه قیاسی فاقد توضیح و نوشته است و با مقایسه با نقشه‌های مندرج در صفحات ۹۹ الی ۱۱۹ کتاب اسناد تصویری شهرهای دوره قاجاریه، دارای چهار اختلاف عمده می‌باشد که با توجه به آن می‌توان گفت که این نقشه از آن قدیمی‌تر و به عبارتی مبنای نقشه‌های فوق‌الذکر بوده است.

۱- متن نقشه فاقد هر نوع نوشته و توضیح منجمله معرفی کوچه‌ها، دروازه‌ها، محلات و خانه‌های اشخاص و رجال می‌باشد.

نقشه تبریز قیاسی

عبدالرحمن وهاب زاده

همتی که در فراهم سازی، تدوین چاپ و انتشار اسناد بسیار مهم تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار توسط دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور به عمل آمد با استقبال بی نظیر دانش پژوهان و علاقمندان به تاریخ تمدن سرزمین به ویژه مباحث شهرسازی بود. که مستندات نادری از آن در بایگانی های علمی کشورمان برجا مانده است.

پی گیری محققین در تداوم بخشی به این اقدام مهم و جمع آوری اسناد و مدارک شهرهای تاریخی ایران در جنگی دیگر، هدفی است که تعقیب می شود و نمونه ای از آن در این شماره مجله اثر عرضه گردیده است.

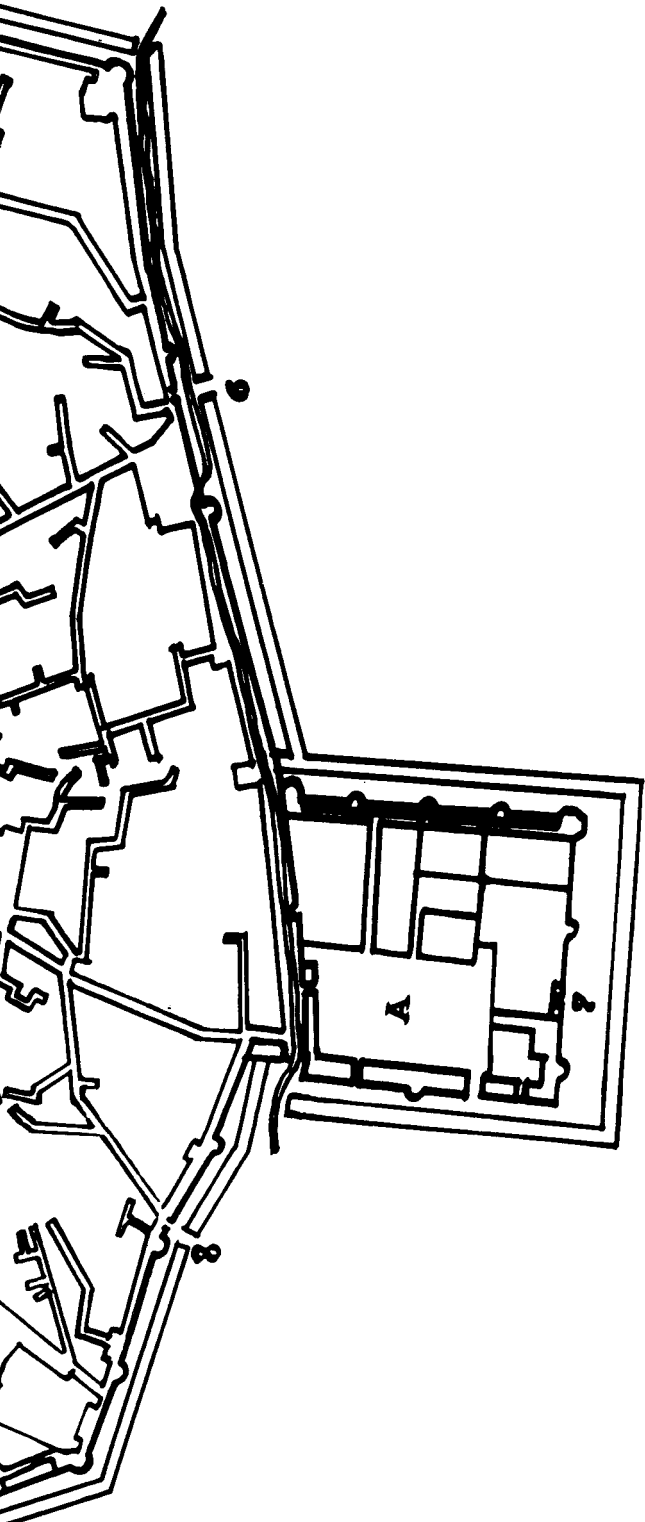
امید است که به زودی شاهد جلد دوم اسناد تصویری از شهرهای ایران باشیم.

مجله اثر

آخرین قلعه تبریز که پس از زلزله سال ۱۱۹۳ هـ. ق که بنا به نوشته مورخین «جداری به ارتفاع یک وجب»^(۱) باقی نماند در سال ۱۱۹۴ هـ. ق توسط نجفقلی خان بیگلربیگی و حاکم تبریز «از بیم آن که مبدا دشمنان و مفسده جویان به شهر بتازند و او به جهت نداشتن برج و بارو از شهر نتواند دفاع کند بی درنگ به کار ساختن برج و باروی شهر شد»^(۲).

«نخست کسی که حصار وسیع و استوار به تبریز بنیاد نهاد مشحون از سرای رعیت و بازارها و خانات و گرمابه‌ها، نجفقلی خان بیگلربیگی دنبلی بود که به سال یک هزار و یک صد و نود چهار از هجرت با حمایت احمدخان به گرد تبریز بنا نهاد. و این حصاری بود بس متین و هشت دروازه بر آن حصن نهاد، بدین تفصیل:

نخست دروازه خیابان که سیل عراق و سپاهان است. پس

- ۲- این نقشه در بعضی موارد فاقد معابر فرعی، بن بست‌ها و ذکر جزئیاتی است که در نقشه های فوق وجود دارد.
- ۳- دروازه های هشتگانه در نقشه کتاب اسناد تصویری با اسامی فارسی و حروف لاتین و در این نقشه با شماره های لاتین (از 1 تا 8) مشخص شده است.
- ۴- مجموعه ارک (مسجد علیشاه) با حرف A و کاروانسرای میرزا شفیع با حروف B و میدان حسن پادشاه در نقشه کتاب اسناد تصویری بنام میدان صاحب الامر و در این نقشه حرف 5 مشخص شده است.

-
- ۱- تاریخ معماری و شهرسازی. جلد سوم ص ۸۴
 - ۲- زلزله های تبریز - یحیی ذک - ص ۱۱۵
 - ۳- تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز - طباطبایی مجد - ص ۱۹۸
 - ۴- همان کتاب ص ۱۹۹ ۵- همان کتاب ص ۱۹۹
 - ۶- خلاصه گزارش برنامه ریزی شهر نقش جهان پارس - ص ۱
 - ۷- تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز - طباطبایی مجد - ص ۱۹۸

